

Валерій Васильєв – канд. іст. наук,
доцент, зав. сектором історико-енциклопедичних досліджень
Інституту історії України НАН України
valerii2001@ukr.net

Особливості відносин Кремля з керівництвом радянської України під час голодомору 1932-1933 рр.

Протягом останніх років в світовій історіографії точаться серйозні дискусії навколо окремих аспектів політики керівництва СРСР в 1932-1933 рр. Під час обговорень наукових проблем пролунали заяви, особливо з боку російських вчених, що політика лідерів ВКП(б) щодо України нічим не вирізнялася від політики в інших регіонах країни, а поведінка керівників УСРР певним чином призвела до більш жорсткої репресивної політики генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна в республіці. Відомі нам факти дозволяють наголосити на специфічності дій радянських вождів в Україні. У даній статті спробуємо піддати аналізу стосунки між керівництвом СРСР та УСРР з метою з'ясувати окремі риси політичного курсу в найбільшій «національній» республіці під час грандіозної гуманітарної катастрофи – голодомору. Крізь призму такого дослідницького погляду проаналізуємо деякі зміни в обсязі владно-управлінських функцій, які делегувались центром радянської влади в Кремлі субцентру¹ цієї влади в Харкові (столиця радянської України до червня 1934 р.).

Загально визнаною серед вчених є думка про те, що форсована індустріалізація та насильницька колективізація сільського господарства призвели до глибокої соціально-економічної кризи початку 1930-х рр. За таких умов різко зросли масштаби державних заготівель збіжжя в Україні та на Північному Кавказі, які постачали більше половини зерна, що вироблялося в СРСР. У 1930 р. державні заготівлі збіжжя в Україні становили 7,7 млн. тонн – приблизно 30,2% від валового збору зернових культур. У 1931 р., коли врожай був гірший за попередній, заготовили 7 млн. тонн, або 41,3% валового збору зернових². Не дивно, що у грудні 1931 р. різні державні органи почали фіксувати в Україні випадки голодування і навіть смерті від голоду.

Наприкінці лютого 1932 р. голова ВУВК УСРР Г. Петровський здійснив поїздку кількома областями України, де спілкувався із секретарями щойно створених обкомів КП(б)У, побував на нарадах місцевих партійно-радянських працівників щодо посівної кампанії. На той момент в республіці вже спалахнув широкомасштабний голод. Петровський відверто написав генеральному секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору листа, в якому запропонував прохати політбюро ЦК ВКП(б) припинити хлібозаготівлі в Україні з врожаєм 1931 р, оголосити вільну торгівлю хлібом, а також надати допомогу голодуючим (з яких державних резервів її брати, не уточнювалося)³.

Реакція Косіора на лист Петровського невідома, але маємо свідчення, що він обережно поставив питання перед кремлівськими вождями щодо певного коригування політики хлібозаготівель в Україні. Хоча про голод, який лютував у республіці, не йшлося. 15 березня 1932 р. він надіслав до ЦК ВКП(б) телеграму, в якій, зокрема, пропонував: «Оголосити від імені союзних організацій про порядок хлібозаготівель з майбутнього врожаю, виходячи з того, що чим більшого врожаю доможеться колгосп і колгоспник, тим більший фонд має бути виділений і розподілений на особисте споживання»⁴. Але на той час для Сталіна та

його однодумців будь-які зміни у державних заготівлях збіжжя, матеріальна зацікавленість колгоспників у розвитку виробництва були неприпустимими.

16 березня Сталін на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) оголосив телеграму Косіора, пропозицію якого відхилили. Увагу українських керівників звертали на весняну сівбу, закликали вжити залежних від них заходів, що запобігти загрози сівби⁵.

19 березня з'явилось перше рішення політбюро ЦК ВКП(б) про надання республіці насінневої позики⁶. Усім керівникам регіональних партійно-радянських структур в СРСР запропонували не перевищувати плани постачання продовольством під загрозою судової та партійної відповідальності⁷. Рішення про надання насінневої допомоги (у вигляді безвідсоткової позики) приймалися протягом кількох наступних тижнів. Проте продовольча допомога лише для колгоспів почала надаватись після 19 квітня 1932 р. Політбюро ЦК ВКП(б) передбачало її значну частину виділити з централізованих ресурсів, розташованих в Україні. Це рішення свідчило про те, що державні запаси продовольства на території республіки були, але Сталін та його соратники не бажали їх витратити на голодуючих. Така антигуманна і злочинна позиція супроводжувалася спробою перекласти відповідальність за голод на українське керівництво. У відповідь на телеграму голови РНК УСРР В.Чубаря, у якій повідомлялось про величезні проблеми з постачанням населення хлібом, політбюро ЦК ВКП(б) 23 квітня 1932 р. заявило: «а) Маючи на увазі, що труднощі у хлібопостачанні на Україні в основному є результатом вкрай слабкого надходження мірчукового збору, який мав дати за планом у квітні місяці 100 тис. тонн, - зобов'язати ЦК КП(б)У вжити всіх заходів до максимального посилення мірчукового збору, з негайним вивезенням його на пристанційні пункти; б) як крайній засіб – розбронювати для потреб постачання України у квітні 25 тис. тонн хліба; в) зобов'язати Наркомзовнішторг звільнити від вранту⁸ 30 тис. тонн пшениці»⁹.

Останній пункт означав, що кремлівські лідери дозволили використати зерно, яке знаходилося в українських портах на Чорному морі, для постачання республіки. Варто зауважити, що експорт зерна з СРСР у першому півріччі 1932 р. склав 750 тис. тонн¹⁰, за рахунок яких можна було забезпечити денним раціоном хліба (1 кг) у ці місяці близько 4 млн. людей. Але у квітні-червні 1932 р. централізоване постачання хлібом України становило лише близько 100 тис. тонн на місяць, хоча хліб від держави за централізованим постачанням мали отримувати 8 млн. осіб¹¹, які з більшістю українських селян, опинились на порозі голодної смерті. Катастрофа набувала величезних масштабів.

Наприкінці квітня голова РНК УСРР В. Чубар виїхав до Москви, щоб домовитись зі Сталіним про збільшення постачання України¹². Косіор в черговий раз не бажав відверто сказати про масштаби голоду в республіці. 26 квітня він написав Сталіну: «В нас є окремі випадки і навіть окремі села голодуючі, однак це лише результат місцевого головоотяпства, перегинів, особливо щодо колгоспів. Будь-які розмови про «голод» на Україні потрібно категорично відкинути. Та серйозна допомога, яка Україні була надана, забезпечує нам можливість всі такі вогнища ліквідувати»¹³. Тим самим Косіор заявив про існування вже «традиційних» з першої хвилі суцільної колективізації 1930 р. перегинів місцевих органів, внаслідок яких і виникли «вогнища» голоду в республіці. Але широкомасштабного голоду «категорично» не визнав. Брудна політична позиція Косіора, була обумовлена, зокрема, небажанням наразитися на критику з боку Сталіна. Керівники республіки добре знали як вмів кремлівський вождь перекладати провину за свій злочинний політичний курс

на місцевих працівників. Лист Косіора яскраво свідчить про звичаї, що побутували серед кремлівських керівників та їх підлеглих в Україні: брехня, відсутність моральних норм, намагання догодити вождю.

У той самий день Сталін надіслав Косіору доповідну записку керівництва «Союзспирту» про збройні напади голодного населення на комори заводів тресту. У своїй супроводжувальній записці він писав: «Гов. Косіор. Обов'язково прочитайте додані матеріали. Схоже на те, що у деяких пунктах УСРР радянська влада припинила існувати. Невже це так? Невже такі кепські справи із селом на Україні? Де органи ДПУ, що вони чинять? Може перевірили б цю справу і повідомили в ЦК ВКП(б) про вжиті заходи? Привіт. Й. Сталін». По трьох днях політбюро ЦК КП(б)У розглянуло телеграму Сталіна і створило комісію у складі Косіора, С. Реденса (голова ДПУ УСРР) і Р. Терехова (секретар ЦК КП(б)У), якій доручалося вжити заходів, щоби не припускатися таких випадків¹⁴. Отже, Сталін знав про ситуацію, що виникла в Україні, але намагався утримувати контроль над нею за допомогою поліцейських методів.

Наприкінці травня 1932 р. з'ясувалося, що весняна сівба в республіці зривається, адже голодні селяни не могли працювати на ланах, у них не вистачало насінневого матеріалу. Політбюро ЦК ВКП(б) вирішило створити комісію для організації сівби. 26 травня ця комісія на чолі з головою РНК СРСР В. Молотовим прибула до Харкова, де ознайомилася зі становищем у сільському господарстві України. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У за участі В. Молотова, Я. Яковлева, А. Мікояна прийняли рішення спрямувати усіх керівних робітників ЦК, областей, районів в села до повного виконання плану засіву яркових. Для організації громадського харчування колгоспників на сівбі виділялася продовольча позика в 500 тис. пудів (80 тис. тонн) та 30 вагонів тюльки (риби), насіннева позика - 1700 тис. пудів (272 тис. тонн) вівса¹⁵.

Тим часом Петровський і Чубар узгодили позиції та 10 червня надіслали до Кремля листи з повідомленнями про реальну загрозу широкомасштабного голоду в Україні. В. Чубар у своєму листі, зокрема відзначав, що голодом охоплено не менш як 100 районів України. На його думку, причинами цього були: більш низький урожай 1931 р. порівняно з 1930 р.; колосальні втрати при збиранні врожаю; слабка трудова дисципліна у колгоспах; непосильні плани хлібозаготівель, під час яких у селян вилучався весь хліб, з насінневими фондами та авансами із трудоднів включно; розпродаж майна селянських господарств за невиконання планів. Він вказував, що на селі лютували хлібозаготівельні бригади, які склалися з районних активістів, міських робітників, міліціонерів. Після насильницьких, а нерідко бандитських дій бригад, які звільняли з посад, судили, розганяли сільських активістів, на селі не залишалось ані голів сільрад, ані радянського активу. У багатьох районах уповноважені з хлібозаготівель, надіслані з центру, розпускали місцеві райкоми та райвиконкоми. В. Чубар відверто писав про те, що на 1 липня 1932 р. Україна може залишитися взагалі без продовольства, а місцями надані радянським керівництвом ресурси вичерпувались до 20 червня.

Г. Петровський звертав увагу союзних керівників на посилення антиколгоспних, антирадянських та «петлюрівських» настроїв селянства (на зборах селяни відверто його питали: чому створили штучний голод), а також просив надати продовольчу та посівну допомогу обсягом 24–32 тис. тонн збіжжя. «Всеукраїнський староста» прямо заявив, що ЦК КП(б)У завинив, згодившись без заперечень виконувати державний план хлібозаготівель у розмірі 8,160 млн. тонн¹⁶.

Молотов і секретар ЦК ВКП(б) Л. Каганович одразу переслали обидва листи Сталінові. 15 червня Сталін написав Кагановичу про те, що листи йому не сподобались, особливо позиція Чубаря, який домагається від Москви нових мільйонів пудів хліба і скорочення плану хлібозаготівель. «Найгірше у цій справі, - додав Сталін, - мовчання Косіора. Чим пояснити це мовчання? Чи знає він про листи Чубаря-Петровського?»¹⁷. Цілком ймовірно, що Каганович, який знав Косіора з дореволюційних часів за спільною діяльністю в Києві, передав йому слова Сталіна, а також повідомив, що той серйозно незадоволений українським керівництвом.

18 червня Сталін у черговому листі Кагановичу вказав на необхідність покласти персонально на перших секретарів республіканських, крайових, обласних партійних комітетів України, Північного Кавказу та інших найважливіших сільськогосподарських регіонів СРСР відповідальність за стан сільського господарства і хлібозаготівлі¹⁸. Він назвав головною помилкою хлібозаготівельної кампанії 1931 р. те, що її план був розверстаний за районами та колгоспами «механічно», без урахування становища в кожному окремому колгоспі. «Внаслідок цього... утворилася кричуща невідповідність, - писав він, - через яку на Україні, попри непоганий урожай, низка врожайних районів опинилась у стані зубожіння та голоду...». Таким чином, Сталін визнавав факт голоду в деяких районах України, але пояснював його «механічною розверсткою», а також тим, що дехто з перших секретарів обкомів партії (Україна, Урал, частково Нижньгородський край) «захопився» гігантами промисловості та не надавав потрібної уваги сільському господарству. «Наслідки цих помилок, писав Сталін, позначаються тепер на посівній справі, особливо – на Україні, причому кілька десятків тисяч українських колгоспників все ще роз'їжджають всією європейською частиною СРСР і розкладають нам колгоспи своїми скаргами та квилінням».

Наступного дня Сталін написав листа до Молотова: «... 3) Про українців (Чубар та ін.) я вже писав Кагановичеві, і моя думка тобі, либонь, вже відома. Решта – справа Політбюро. 4) Ти та Каганович, либонь, вже одержали мого листа щодо скликання наради секретарів і гол[ів] облвиконкомів з питань організації хлібозаготівель. Я гадаю, що з цією необхідною справою треба поспішати, щоб мати можливість попередити повторення українських помилок на терені хлібозаготівель. Справа ця дуже важлива»¹⁹.

2 липня Сталін написав Кагановичу і Молотову: «Зверніть якнайсерйознішу увагу на Україну. Чубар своєю розкладеністю й опортуністичним нутром і Косіор своєю гнилою дипломатією (щодо ЦК ВКП) та злочинно-легковажним ставленням до справи – занাপастять до решти Україну. Керувати нинішньою Україною не до снаги цим товаришам». У зв'язку з цим Сталін висловив припущення про зміщення з посад Чубаря і Косіора²⁰. Його формулювання свідчили про те, що він втратив довіру до українського керівництва, особливо до Чубаря.

Висловлені Сталіним думки про нездатність Косіора, Чубаря та інших українських лідерів керувати республікою мали подвійний підтекст. На керівництво ЦК КП(б)У, яке не впоралося із планами хлібозаготівель і продовольчим постачанням республіки, покладалася політична відповідальність за голод в 100 районах України, що мав тенденцію до поширення. З точки зору центра влади в Кремлі, субцентр влади в Харкові втратив здатність виконувати його настанови й управляти соціально-економічними процесами в республіці. Більше того, Сталіна занепокоїло те, що десятки тисяч українських селян поїхали до різних регіонів СРСР, щоб знайти харчі, врятувати себе та родини від голодної смерті. Кремлівський вождь

розцінював це як фактор, що дестабілізував колгоспну систему в СРСР. Отже керівники УСРР, за думкою Сталіна, несли відповідальність не лише за голод в республіці, але й за політичні прорахунки (внаслідок діяльності або, скоріше, бездіяльності), що зашкодили СРСР.

На мій погляд, у даному випадку Сталін навмисно перекладав відповідальність катастрофічну ситуацію в Україні на керівництво УСРР. У своїх міркуваннях він жодним чином не визнавав згубності колективізації сільського господарства та величезних державних хлібозаготівель, що прирікали мільйони людей до голодної смерті. Його логіка була цілком відмінна: примусити регіональних лідерів рішуче й ефективно здійснити нову хлібозаготівельну кампанію з урожаєм 1932 р., щоб створити великі державні резерви зерна. Недарма 20-21 червня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) відхилило прохання політбюро ЦК КП(б)У про додаткове завезення у республіку хліба та зажадало «за всяку ціну» забезпечити зернопоставки з урожаєм 1932 р.²¹ Злочинні за своїм змістом рішення залишили тридцятимільйонне населення України без продовольства на три-чотири тижні (хлібозаготівельна кампанія розпочиналась 1 липня, тому місяць потрібно було на надходження зерна нового врожаю, його транспортування, перемелювання на млинах, випікання хліба). Якщо селяни могли врятуватися від голодної смерті паростками рослин, що з'явилися у травні-червні 1932 р., залишками картоплі, буряків, моркви, що були у господарстві, то міське населення виявилось приреченим. Цілком ймовірно, що значну його кількість врятували нелегальний продаж речей селянам, а також допомога селян мешканцям міст та містечок, що жебракували по селах.

З метою забезпечити виконання планів хлібозаготівель політбюро ЦК ВКП(б) відрядило Молотова і Кагановича на III Всеукраїнську партійну конференцію (6-9 липня 1932 р.) Перед її початком Молотов і Каганович взяли участь у засіданні політбюро ЦК КП(б)У, де накреслили рішення беззастережно виконати план хлібозаготівель обсягом у 356 млн. пудів (5 696 091 тонн)²², встановлений ЦК ВКП(б). Рішення прийняли, незважаючи на пропозиції членів політбюро ЦК КП(б)У знизити план хлібозаготівель. По кількох годинах на партконференції, не дивлячись на глухий опір українських працівників, послідовно суперечити сталінським посланцям ніхто не наслідився. В ухвалі зазначалося, що конференція приймає до безумовного виконання встановлений для республіки план хлібозаготівель. Довідаючи у листі до Й. Сталіна від 6 липня 1932 р. про хід обговорення на засіданні політбюро ЦК КП(б)У та третій Всеукраїнській партконференції плану хлібозаготівель, вони писали: «Ми категорично відхилили перегляд плану, вимагаючи мобілізації партсил для боротьби з втратами, розбазарюваннями хліба...»²³. Резолюція третьої Всеукраїнської партконференції, підготовлена під контролем В.Молотова та Л. Кагановича, вимагала від вищого та місцевого партійно-радянського апарату України «нешадно викривати опортуністів, капітулянтів та скигліїв»²⁴. Таким чином, Молотову і Кагановичу вдалося досягти своєї головної мети: найбільша за чисельністю національна республіканська компартія в СРСР²⁵ - майже півмільйона членів - офіційно підтверджувала правильність курсу Сталіна та його прибічників на здійснення нової хлібозаготівельної кампанії²⁶.

При цьому радянське керівництво усвідомлювало, що катастрофа набуває величезних масштабів. Молотов на одному із засідань політбюро ЦК ВКП(б) (ймовірно після повернення з України) визнав: «Ми стоїмо на правду перед привидом голоду і до того ж у багатих хлібних районах». Але політбюро вирішило «будь-що виконати затверджений план хлібозаготівель»²⁷. Як інтерпретувати таке злочинне рішення? Адже

кремлівські вожді добре розуміли, що вони прирікають на смерть мільйони людей. Логіка пояснення може бути такою: в разі відмови від хлібозаготівель унеможливлувались експорт пшениці, надходження валюти, закупівля обладнання для заводів, що споруджувалися, у кінцевому наслідку – так звані «темпи соціалістичного будівництва». Тоді необхідно було визнати помилковість політики «великого стрибку», здійснюваної Сталінім і його прибічниками, що означало їхню цілковиту політичну дискредитацію та загибель усіх життєвих сподівань.

Сталін чудово знав і враховував міру незадоволення його політикою в суспільстві, а також у самій Компартії (справа М.Рютіна це підтверджує)²⁸. Він і група керівників, які його підтримували, розуміли, що, відмовившись від її здійснення, владу в партії та країні вони можуть не втримати. Тобто в умовах глибокої соціально-економічної кризи, породженої їхньою безвідповідальною політикою, можливість зміни курсу чи маневру для групи Сталіна була вкрай звуженою. Ці люди воліли йти до кінця, прирікаючи на голод і смерть мільйони людей. Адже кінцевою метою їх політики була побудова «держави-комуни» (за В. Ленінім), для чого потрібно було створити штучні поза ринкові економічні відносини та перебудувати соціальну структуру суспільства (відповідно до більшовицько-марксистського світогляду, характерного для Сталіна та його соратників). За таких ідеологічних чинників держава відігравала провідну роль у «соціальній інженерії», що яскраво проявилось в насадженні колгоспного ладу, здійсненні політики хлібозаготівель, проведенні масових репресивних акцій проти різних груп населення.

20 липня 1932 р. Сталіна надіслав до Кагановича та Молотова листа щодо підготовки закону про захист соціалістичної власності, в якому давав вказівку ОДПУ взяти під суворий нагляд село, всіх «активних проповідників проти нового колгоспного ладу, активних проповідників ідеї виходу з колгоспу - вилучати і направляти до концтабору». Подібна доля чекала перекупників-спекулянтів. Керівництву ОДПУ доручалося негайно задіяти агентурно-інформаційну мережу для детального виявлення «ворожого елемента» та вивчення настроїв селян. На думку Й.Сталіна, чекісти могли розпочати масову репресивну операцію проти вказаних вище соціальних категорій наприкінці серпня 1932 р.²⁹

Каганович 24 липня 1932 р. писав Сталіну, що після засідання політбюро ЦК ВКП(б) були викликані керівники ОДПУ на чолі з В. Менжинським. Вірогідно, що для цієї зустрічі Секретно-політичний відділ ОДПУ СРСР підготував довідку, в якій зазначалося, що весняна посівна кампанія пройшла в Україні вкрай напружено. Голодом були охоплені 127 районів та уся територія АМСРР³⁰, де нараховувалося більше 20 тис. голодуючих родин. Спостерігалися чисельні факти застосування у їжі сурогатів та м'яса померлих тварин, випадки канібалізму та самогубства на ґрунті голоду. На 20 травня лише у 21 районі з колгоспів вийшло 116 тис. осіб. В окремих районах за продовольством виїхало до 50% населення. Невиходи на роботу у колгоспах сягали від 30 до 70%. Від 1 січня до 15 липня 1932 р. в УСРР зареєстровано 923 масові виступи. За неповними даними з січня по травень 1932 р. з прикордонних районів республіки емігрували 745 осіб, ще 1130 були затримані на кордоні. У документі робився недвозначний висновок: «що по кількості «масових антирадянських проявів Україна стоїть на першому місці». Органи держбезпеки проінформували про виявлення в січні – липні 1932 р. в УСРР 118 «куркульських контрреволюційних організацій» загальною чисельністю 2479 осіб, 35 груп (562 особи) по лінії «національної контрреволюції»³¹.

На зустрічі з членами політбюро ЦК ВКП(б) керівникам ОДПУ СРСР зачитали пункт з листа Сталіна щодо головних завдань чекістів. У відповідь вони пообіцяли, що найближчим часом розроблять відповідний план заходів, який повідомлять Сталіну³².

Сталін 24 липня 1932 р. надіслав Молотову і Кагановичу вельми показового листа, в якому підтвердив налаштованість «на безумовне виконання плану хлібозаготівель по СРСР». Він вважав, що «доведеться зробити виняток для особливо постраждалих районів України. Це необхідно не лише з погляду справедливості, а й через особливе становище України, спільний кордон з Польщею тощо». Наступного дня Сталін показав свою «справедливість» - запропонував скоротити план хлібозаготівель на 30-40 млн. пудів³³.

Плани залишалися нереально високими. Хлібозаготівлі, як і раніше, викликали відчайдушний опір українського селянства, а також багатьох низових партійно-радянських керівників. Повсюдно голодуючі зрізали на полях недозріле колосся. Вони в будь-якій спосіб намагалися сховати від хлібозаготівельних бригад і комісій вижати хліб. За таких умов 7 серпня 1932 р. був прийнятий закон про охорону суспільної власності. Названий народом «законом про п'ять колосків», він передбачав за крадіжку колгоспної чи кооперативної власності розстріл із конфіскацією всього майна, за пом'якшуючих обставин – позбавлення волі не менш ніж на 10 років також із конфіскацією всього майна. Амністія таких судових справ заборонялася.

Звернемо увагу на те, що закон в липні 1932 р. ретельно готувався за ініціативою Сталіна, якій він до нього правки та додатки³⁴. Вірогідно, що Сталін вже після ознайомлення з листами Чубаря та Петровського знав, що голодні селяни вимушені красти з поля збіжжя. Отже його ініціатива була не реакцією на ситуацію, а передбаченням дій селян. Тому він пропонував законодавчо розцінити це як злочин; селяни мали вмирати голодною смертю, але не чіпати збіжжя на ланах.

Одночасно з посиленням репресивної політики Сталін, незадоволений «політичною зрілістю» та організаційними здібностями керівництва УСРР, намагався встановити більш жорсткий контроль за його діяльністю. 11 серпня він написав Кагановичу вельми показового листа, в якому стверджував, що в Україні близько 50-ти райкомів партії висловились проти плану хлібозаготівель. Схожі настрої панували в інших райкомах. Вождь саркастично розцінював це як «карикатуру на парламент» на протигагу залізній дисципліні більшовицької партії. Провина за це покладалася на Косіора, який «увесь час лавірував між директивами ЦК ВКП(б) та вимогами райкомів». Чубарь, за думкою Сталіна, втратив контроль за радянськими управлінськими структурами. Свояк Сталіна, голова ДПУ УСРР С.Реденс не зміг керувати боротьбою з контрреволюцією в Україні.

На думку лідера ВКП(б) ворожа до СРСР капіталістична Польща на чолі з Ю. Пілсудським мала в Україні сильну агентуру, зокрема в КП(б)У. Він вказував, що «як тільки справи погіршаться», (прямий натяк на посилення голоду внаслідок нереальних хлібозаготівель), то ворожі елементи всередині країни та за її межами «відкриють фронт» проти компартії. Далі в листі Сталін сформулював стратегічне завдання радянського керівництва щодо України: «... Поставити собі за мету перетворити Україну у щонайкоротшій термін на справжню фортецю СРСР, на дійсно взірцеву республіку. Грошей на це не шкодувати. Без цих і подібних ним заходів (господарське та політичне зміцнення України, у першу чергу – її прикордонних районів тощо), повторюю – ми можемо втратити Україну»³⁵.

Важко сказати, наскільки реальною була можливість активного широкомасштабного виступу українських селян за участі частини місцевих керівників проти центральної влади. Скоріше за все, ослаблені голодом люди були фізично не здатні до активних дій. До речі, Сталін чудово знав, що війська ДПУ УСРР зуміли придушити масові, іноді збройні антиколективізаційні виступи селян на початку 1930-го р.³⁶ Маловірогідним було й вторгнення польських військ в Україну у випадку повстання селян. На мій погляд, логіка Сталіна з її політичними звинуваченнями на адресу керівництва УСРР мала, перш за усе, превентивний характер з метою встановлення більш жорсткого контролю за діяльністю вищих посадовців УСРР, партійно-радянських працівників обласного і районного рівнів та запобігання проявам незадоволення з їх боку.

Недарма Сталін пропонував призначити Кагановича генеральним секретарем ЦК КП(б)У, залишивши його секретарем ЦК ВКП(б), вважав доцільним призначити головою ДПУ УСРР В. Балицького, залишаючи його заступником голови ОДПУ СРСР. Крім того, Сталін висловлював ідею призначити замість Чубаря на посаду голови РНК УСРР когось із керівників загальносоюзних господарських відомств, а самого Чубаря зробити заступником Молотова по РНК СРСР. Косіора передбачалось перевести на посаду секретаря ЦК ВКП(б)³⁷.

16 серпня 1932 р. Каганович у своєму листі підтримав оцінки Сталіна, вказавши на розгубленість, незадоволення та солідарність в негативних оцінках планів хлібозаготівель з боку партійно-радянських працівників та керівників УСРР. Резолюцію III партконференції КП(б)У вони, за думкою Кагановича, вважали вимушеною. Косір за таких умов «виявив великі слабкості та недоліки», «спростивши» завдання керівництва найбільшою парторганізацією. Отже Сталін і Каганович перекладали провину за негативні настрої працівників різних ланок управлінської системи щодо хлібозаготівель на вищих керівників УСРР³⁸.

По кількох днях Каганович одержав нового листа від Сталіна. У ньому повторювалася думка про те, що замінити Косіора можна було б тільки Кагановичем, однак направляти його зараз в Україну недоцільно: «послабимо секретаріат ЦК... Що стосується Чубаря, то його можна залишити поки що і подивитись, як він буде працювати»³⁹.

На мою думку, Сталін відмовився від ідеї надіслати до України Кагановича, щоб зберегти контроль за партійною вертикаллю влади в СРСР, що складала кістяк усіх інших структур влади та управління комуністичного режиму. В умовах кризи особисто відданий Каганович був потрібним в Кремлі, так само, як і Молотов, який очолював радянську вертикаль влади. Певно, що Сталін усвідомлював глибину соціально-економічної кризи та можливі масштаби нового голоду, що насувався в Україні. Проте він не бачив нових політичних фігур, здатних реалізувати його політичний курс в Україні, тому вирішив залишити на місцях вище політичне керівництво УСРР, одночасно зміцнити керівників нижчих ланок управління.

У вересні 1932 р. розпочалась реалізація плану Сталіна із зміцнення керівництва України відданими його курсу людьми. 16 вересня політбюро ЦК ВКП(б) призначило першим секретарем Донецького обкому партії І. Акулова (до призначення – перший заступник голови ОДПУ СРСР), секретарем цього ж обкому С. Саркісова (до призначення – начальник Всесоюзного об'єднання «Заготзерно»). 1 жовтня другим секретарем ЦК КП(б)У призначили енергійного першого секретаря Середньо-Волзького крайкому партії М. Хатаєвича, якій особисто займався перебігом хлібозаготівель. Таким чином, виник прецедент: надісланий з Кремля

секретар ЦК КП(б)У контролював дії генерального секретаря ЦК КП(б)У, інших керівників УСРР. 9 і 15 жовтня були затверджені перші секретарі Дніпропетровського обкому КП(б)У – В. Строганов, Вінницького – В. Чернявський, Чернігівського – П. Маркітан. Відбулись інші призначення керівників республіканського та обласного рівнів⁴⁰. Для посилення контролю за апаратом ДПУ УСРР 25 листопада 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) призначило Особливоуповноваженим ОДПУ СРСР на Україні з В. Балицького (заступника голови ОДПУ СРСР) з підпорядкуванням йому всього апарату ДПУ України строком на 6 місяців. Балицького зобов'язали кожні дві декади доповідати про роботу органів ДПУ України⁴¹.

У жовтні темпи хлібозаготівель різко знизились. Українські селяни відмовлялися здавати збіжжя державі, оскільки розуміли, що заберуть усе, кинувши помирати голодною смертю. 22 жовтня політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення з метою посилення хлібозаготівель відрядити в Україну групу керівників на чолі з Молотовим, а на Північний Кавказ – групу на чолі з Кагановичем⁴². Отже керівники: радянської вертикалі влади в СРСР - Молотов та партійної вертикалі влади - Каганович, мали прискорити створення державних запасів збіжжя за рахунок його заготівлі у двох регіонах СРСР. Утім, діяльність цих груп, які називали себе комісіями, засвідчила, що керівництво ВКП(б) на чолі зі Сталіним перейшло до застосування масових репресивних акцій проти населення, тому їх діяльність аж ніяк не можна вважати власне хлібозаготівлею.

Принагідно зауважу, що у дискусіях останнього часу деякі російські історики розглядають кампанію хлібозаготівлі лише як технологічну операцію. За її межі виносяться інші елементи політичного курсу групи Сталіна в Україні. Утім, факти свідчать, що хлібозаготівлі були одним зі стрижнів тодішньої політики в республіці.

29 жовтня 1932 р. до Харкова прибула комісія Молотова. Відтоді рішення республіканського керівництва приймалися за безпосередньої участі або за вказівками членів цієї комісії. В Україні головним методом хлібозаготівель стали репресії. За директивою політбюро ЦК КП(б)У від 5 листопада 1932 р. в кожній області додатково створили не менш ніж 5-10 роз'їзних судових груп, які розглядали справи з хлібозаготівель (на підставі закону «про п'ять колосків») поза чергою, «як правило виїзними сесіями на місці із застосуванням крутих репресій»⁴³. Практикувалося вилучення всіх товарів з районів, які не виконували планів хлібозаготівель. Припинялась продаж промислових товарів одноосібникам, які відмовлялись здавати хліб державі. Списки цих людей вивішували в крамницях і торгових місцях, з них стягували всі штрафи та виплати. «Куркулів», тих, у кого знаходили закопаний по ямах хліб, осіб, які провадили «підривну роботу проти хлібозаготівель», арештовували й висилали. До сіл надіслали тисячі міських комуністів, як бригадами у складі 4-5 осіб, влаштовували подвірні обшуки, забирали не лише збіжжя, а й усе продовольство. Їм допомагали місцеві комуністи та сільські активісти.

Всі натуральні фонди, створені у колгоспах, перераховувалися до фонду хлібозаготівель. У колгоспників організувалося вилучення хліба, «розкраденого у колгоспів та радгоспів», застосовувались натуральні штрафи в обсязі 15-місячної норми здавання м'яса. На «чорну дошку» заносились колгоспи, котрі не виконували планів. До них вживали репресивних заходів: забороняли підвезення товарів, припиняли торгівлю; здійснювалась «перевірка й очищення колгоспів з вилученням контрреволюційних елементів – організаторів зрив хлібозаготівель...». У п'яти районах Одеської та Дніпропетровської областей влаштували показову чистку партійних організацій. Причому «вчищених» передбачалося вислати як «політично

небезпечних». Посилювалась діяльність ДПУ УСРР щодо ліквідації «куркульських і петлюрівських контрреволюційних гнізд».

Усі заходи санкціонувано політбюро ЦК КП(б)У за участю Молотова 18 листопада 1932 р. Виявилося, що метою масових репресій було вивезти хліб з України. Республіку зобов'язали до 8 грудня 1932 р. відвантажити до Москви, Іванова, Закавказзя, Горького, Ленінграду, Білорусії, Криму 99 тис. тонн збіжжя понад експортне завдання. Причому до 25 листопада планувалося вивезти всі запаси пшениці, які знаходились на залізничних пунктах⁴⁴. Це означало, що в Україні не лишалося досить великих державних запасів хліба. Цілком зрозуміло, що історики можуть по різному інтерпретувати такі дії кремлівської влади та її республіканських підлеглих. Проте чому знадобилося вивезти такі запаси збіжжя з території УСРР? Однозначний висновок вважаю передчасним, оскільки нині, на жаль, не відомо, чи здійснювався у такому масштабі вивіз збіжжя з інших регіонів СРСР.

Важливою складовою репресивної політики лідерів ВКП(б) в Україні було проведення операції ДПУ УСРР, що розпочалася 20 листопада 1930 р та продовжувалася до лютого 1933 р., у ході якої арештовували десятки тисяч людей. Протягом листопада 1932 – січня 1933 рр. було ліквідовано понад 390 «антирадянських, контрреволюційно-повстанських, шовіністичних» організацій і груп, заарештовано 37 797 осіб, розглянуто понад 12 тис. справ, внаслідок чого до розстрілу засуджено 719, ув'язнення до концтаборів – 8003, висилці – 2533 осіб⁴⁵. Опубліковані дані свідчать, що у 1932 р. у СРСР було розстріляно 2728 осіб⁴⁶. За підрахунками Р. Подкура в УСРР протягом серпня-грудня 1932 р. засудили до розстрілу 929 осіб⁴⁷. Отже за 5 місяців 1932 р. в республіці розстріляли близько 30% розстріляних в СРСР впродовж року.

Схожа ситуація з репресіями склалася на Північному Кавказі, де брутальні дії Кагановича спрямовувались проти Кубані, мешканцями якої були переважно українці⁴⁸. Тільки з чотирьох кубанських станиць, занесених на «чорну дошку» (Полтавської, Медведовської, Урупської, Уманської), вислали у північні райони країни 51 600 осіб, з інших станиць — не менш ніж 10 000. Було заарештовано і кинуте до в'язниць близько 100 000 осіб (з них 26 000 вивезли). З партії виключили майже 40 000 комуністів, більшість репресували. Ще 30 000 комуністів, не знімаючись з партійного обліку, покинули свої організації та втекли з краю⁴⁹.

Наведені вище факти свідчать, що наприкінці 1932 - на початку 1933 рр. Сталін та його помічники на повну потужність запустили маховик репресивних дій. Політичне підґрунття формулював особисто Сталін. Так, на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 10 грудня 1932 р., на якому слухали доповіді ЦК КП(б)У, Північно-Кавказького крайкому і Західного обкому партії про хлібозаготівлі Сталін піддав українських керівників різкій критиці, яка незрідка переходила у відверту лайку. Він звинуватив їх не тощо у невмінні/небажанні виконувати плани хлібозаготівель, а у хибній політичній лінії, «м'якотілості», браку наполегливості в боротьбі з «саботажниками»⁵⁰. Особливо нападав Сталін на члена політбюро ЦК КП(б)У М. Скрипника за «небільшовицьку» політику українізації та зв'язок з «націоналістичними елементами». Для вироблення проекту постанови про хлібозаготівлі була створена комісія політбюро ЦК ВКП(б), до якої увійшло 10 осіб, зокрема українські керівники Косіор і Строганов.

14 грудня постанова «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» ухвалена опитуванням політбюро ЦК ВКП(б)⁵¹. На місцеві парторганізації України та Північного Кавказу покладалася

провина за вкрай слабку роботу і відсутність політичної пильності, що дозволило «контрреволюційним елементам» проникнути у керівництво, а також управлінський апарат колгоспів і низових радянських органів. Ці елементи прагнули організувати «контрреволюційний рух», «саботаж» хлібозаготівель і сівби. Керівників України та Північного Кавказу зобов'язували «викорінити» їх шляхом арештів, ув'язнення в концтабір на тривалий термін, не зупиняючись перед розстрілами.

ЦК ВКП(б) і РНК СРСР вказували, що найлютішими ворогами партії, робітничого класу і колгоспного селянства були «саботажники хлібозаготівель з партквитком у кишені». Щодо них передбачалися судові репресії — засудження до 5–10 років концтабору або розстріл. Всі виключені з партії за «саботаж» хлібозаготівель і сівби комуністи виселялися у північні області поряд з куркулями.

Ці до краю круті заходи супроводжувалися звинуваченнями у хибній національній політиці. Стверджувалося, що «механічна», без урахування конкретних особливостей кожного району українізація⁵² полегшила буржуазно-націоналістичним елементам, петлюрівцям створення контрреволюційних осередків та організацій. На Північному Кавказі «небільшовицька українізація» майже половини районів надала легальної форми спротиву заходам радянської влади з боку куркулів, офіцерства, реемігрантів-козаків, учасників Кубанської Ради⁵³. Таким чином, вище партійно-радянське керівництво СРСР волило оцінити опір хлібозаготівлям з боку суспільства як діяльність «контрреволюціонерів» та створених ними антирадянських організацій. Це - типовий приклад облудливої політичної брехні, характерної для диктаторських режимів.

Схожі оцінки лунали по відношенню до України, де пропонувалося вигнати петлюрівські та буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій, а також забезпечити систематичне партійне керівництво українізацією й контроль за нею. На Північному Кавказі все діловодство, газети та журнали, викладання в школах перелаштовувались на російську мову «як більш зрозумілу для кубанців» (це за умов переважаючої на той час української більшості населення).

15 грудня вийшла нова постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, в якій засуджувалися виступи «окремих українських товаришів» (зосібна, мались на увазі статті М. Скрипника) про обов'язкову українізацію низки районів СРСР — у Далекосхідному краї, Казахстані, Середній Азії, Центральній Чорноземній області⁵⁴. У постанові наголошувалося: «Такі виступи можуть тільки грати на руку тим буржуазно-націоналістичним елементам, котрі, вигнані з України як шкідливі елементи, проникають до знов українізованих районів і провадять там роботу на розкладання». Партійні та радянські органи цих регіонів СРСР зобов'язали негайно призупинити подальшу українізацію⁵⁵.

На мій погляд, зміст наведених постанов політбюро ЦК ВКП(б) свідчить про переплетіння кампанії хлібозаготівлі з національною політикою та репресіями у політичному курсі керівництва СРСР в Україні, що заперечують окремі російські історики. Зрозуміло, що організовані форми спротиву політиці влади наприкінці 1932 р. не були поширеними, опубліковані документи з фондів архіву СБУ⁵⁶ свідчать, що не існувало реальних організацій «куркулів», колишніх офіцерів, козаків, «петлюрівців». Це не означає, що суспільство не чинило відчайдушний опір (з наростанням голоду активні форми опору змінювалися пасивними) злочинній політиці сталінського режиму. Але зауважимо, що вкрай різкими оцінками Сталін та його група формували підґрунття для репресій проти усіх незадоволених, превентивну базу знищення будь-

яких проявів опору. Більше того, такими постановами вони створювали власний світ в якому воліли жити, не звертаючи увагу на цінність життя мільйонів людей.

Має сенс дати пояснення діям Кремля у сфері національної політики в Україні та згортанню українізації в окремих регіонах СРСР. Добре відомо, що для вождів Компартії національне питання підпорядковувалося класовому підходу. Вони прекрасно пам'ятали, яку складну політичну та збройну боротьбу довелося витримати в 1917–1920 рр. з українським національним рухом. Ще раз згадаємо, що розпочата у 1923 р. українізація покликана була поширити соціальну базу комуністичного режиму, надати йому психологічної легітимності та привабливості в суспільній свідомості як всередині республіки, так і за її межами. При цьому кремлівські керівники завжди підкреслювали обов'язковість «радянськості» (відданості компартії, її вождеві) всіх українських національних устремлінь.

Від 1927-1928 рр. колишній голова радянського Народного секретаріату УСРР, високопосадовий «чекіст», давній товариш В. Леніна М. Скрипник відповідав за здійснення національної політики в УСРР на посаді наркому освіти республіки. У 1927 р. на IX з'їзді КП(б)У М.Скрипник виступив з доповіддю про завдання культурного будівництва в Україні. Він відзначав: «Радянська Україна є П'ємонтом для всього українського народу, розташованого на всій території етнографічної України... Ми проводимо культурно-господарське будівництво, яке являє собою приклад для гноблених мас західних українських земель, як справа будівництва соціалізму в нашій країні являє собою приклад і взірець для гноблених і пораблених мас усіх земель усієї земної кулі»⁵⁷.

Однак поширені в 1920-ті рр. уявлення про радянську Україну як про П'ємонт для Західної України та своєрідний міст, яким комуністична революція перейде до країн Західної Європи, виявилися зовсім не потрібні радянському керівництву у першій половині 1930-х років. Зростання загрози нової світової війни, події на Далекому Сході, прихід фашистів до влади у Німеччині, погіршення стосунків з Польщею примушували міняти акценти не лише у зовнішній, а й у внутрішній політиці.

В умовах глибокої соціально-економічної кризи, яка охопила СРСР на початку 1930-х років, Україна Й.Сталінові здавалася П'ємонтом для населення українських етнографічних земель в Росії⁵⁸. Заклики М.Скрипника українізувати деякі райони РСФРР нагадували своєю сутністю гасло «соборності України» і вочевидь суперечили централізації управління в Радянському Союзі.

В історичній літературі вже відзначалося, що органи держбезпеки з початку 1920-х рр. відстежували вияви «українського сепаратизму» і доповідали про них у ЦК КП(б)У та ЦК ВКП(б). Дії чекістів ґрунтувалися на демагогічній настанові керівництва Компартії про те, що «українські націоналісти» хочуть «продати Україну полякам», — її в другій половині 1920-х рр. використовували, щоб компрометувати український національний рух⁵⁹.

В умовах соціально-економічної та політичної кризи, що наростала в Україні наприкінці 1932 р., Сталін волів офіційно «пояснювати» спротив хлібозаготівлям у суспільстві та Компартії як справу «внутрішньої української контрреволюції», що діяла спільно з «агентурою» Ю. Пілсудського. З одного боку, це надавало універсальну можливість придушити опір і виконати плани хлібозаготівель, застосовуючи широкомасштабні репресії проти усіх категорій вказаних вище так званих «класових ворогів», себто незадоволених та тих, хто опирався. З іншого боку, політичні звинувачення на

адресу керівництва України дозволяли ліквідувати його певну автономність і самостійність. Скрипник та група керівників в республіканських управлінських структурах, які відповідали за українізацію, виявлялися винними як «підпомагачі» буржуазно-націоналістичних елементів.

Таким чином, здійснення національної політики в Україні – остання сфера відносної автономності в діяльності субцентру комуністичної влади в Україні - переходило безпосередньо до рук Кремля. Сталін ліквідував залишки української радянської державності у складі СРСР.

Роздратування Сталіна по відношенню до керівництва УСРР добре ілюструвала нова постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні» від 19 грудня 1932 р. Вказувалося на те, що без докорінного зламу в Дніпропетровській, Харківській та Одеській областях Україна не в змозі виконати двічі скорочений план хлібозаготівель (дві знижки плану носили символічний характер, розмір здачі хліба залишався величезним). Українські працівники «вочевидь провалювали» завдання «завдяки своєму несерйозному ставленню до завдань партії та уряду». Кагановичу і секретарю ЦК ВКП(б) П. Постишеву доручалося виїхати в Україну, «засісти у вирішальних областях» особливоуповноваженими ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР та разом з Косіором, Чубарем і Хатаєвичем вжити всіх необхідних заходів організаційного та адміністративного порядку для виконання плану хлібозаготівель⁶⁰. Діяльність комісій Кагановича і Постишева в Україні наприкінці грудня 1932 р. характеризувалась посиленням масових репресій та подальшим вилученням хліба.

На об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП У (7-12 січні 1933 р.) Сталін й Каганович політично обґрунтували доцільність масових репресій в умовах складної для влади хлібозаготівельної кампанії. Сталін стверджував, що сільське господарство потерпало від старої, приватновласницької свідомості колгоспників. Цю «пережиткову» свідомість використовували «колишні люди» з експлуататорських класів для організації масового розкрадання, що «розхитувало» основу соціалістичного ладу — суспільну власність. Для того, щоб «розбити злочинські махінації решток конаючих класів», необхідна сильна і потужна диктатура пролетаріату. В зв'язку з цим Сталін ревізував кілька ідей К.Маркса: підкреслив безпідставність сподівань на знищення класового суспільства в СРСР на той час, а також - відмирання держави. За його логікою, цілком відмінною від тверджень К.Маркса середини XIX ст., необхідно було максимально посилити державну владу, щоб «покінчити» з «колишніми елементами» (представниками експлуататорських класів) швидко й без особливих жертв.

Він відверто заявив, що політбюро ЦК ВКП(б) і РНК СРСР переоцінили «ленінський гарт і прозорливість наших працівників на місцях». Таким чином, «працівники на місцях» знов виявилися винними в тому, що не розуміли та перекручували «генеральну лінію». Їхня провина полягала й у тому, що вони не усвідомили необхідності перебрати на себе керівництво колгоспами, а також допомогти колгоспникам у розвитку господарства на основі науки та техніки. Колишні білі офіцери, петлюрівці та взагалі вороги радянської влади «тихою сапою» проникли у колгоспи і стали «верховодити» в них, скориставшись відсутністю класової пильності у місцевих комуністів.

Каганович, наголосивши на ролі Сталіна у проведенні твердого курсу на придушення опору хлібозаготівлям, повторив висловлені ним на Північному Кавказі та в Україні ідеї про боротьбу з «куркульською психологією». Він засудив дії місцевих працівників з утворення колгоспних фондів, а також

відзначив, що виконання плану хлібозаготівель є найпершою заповіддю комуніста, знярядям згуртування відданих радянській владі людей.

Косіор повідомив про величезні успіхи першої п'ятирічки в Україні, зокрема індустріалізації. Це завдало «важкого удару» по заявах українських націоналістів про те, що «більшовики грабують і спустошують багатющу хлібну Україну». Навпаки, комуністам вдалося ліквідувати безробіття, вони вирішували найгострішу проблему перенаселення Поділля та Волині. Говорячи про правильність цієї політики, приховуючи реалії України, що голодувала, Косіор не посоромився відвертої брехні та проголосив: «...з документами в руках можемо стверджувати, що с кожним роком у нас становище робітничого класу і селянських мас безперервно поліпшується».

Труднощі хлібозаготівель, які численні «ліві та праві опозиціонери» розцінювали як наслідок хибної політики партії, за його офіційним твердженням, були викликані винятково «вадами нашого практичного керівництва на місцях». Після такої улесливої заяви настала черга «каяття» в тому, що керівництво КП(б)У «прогавило» проникнення ворожих елементів у колгоспи, «засміченість» партійних лав, активізацію націоналістичних контрреволюційних організацій. Першому секретареві ЦК КП(б)У вторував Чубар, якій обіцяв виправити «помилки» в 1933 р.⁶¹

З українських лідерів тільки М. Скрипник, якого вже піддали політичному ostracізмові в цитованій постанові ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 15 грудня 1932 р., хотів виступити проти Сталіна. Під час пленуму М. Скрипник казав своїй дружині Марії Миколаївні, що має намір різко висловитися про національну політику, яку Сталін провадив в Україні. Але з якихось, поки не відомих нам причин, він цього не зробив⁶².

Сталін отримав на пленумі одностайну політичну підтримку. Для контролю за низовими партійними органами та ситуацією на місцях було прийнято рішення створити політвідділи МТС.

Після пленуму дії «вождя» та його соратників демонстрували цілковиту нелюдність і аморальність. Наприкінці 1932 — на початку 1933 рр. селяни масово тікали до міст республіки, виїздили з України в інші райони СРСР у пошуках хліба. Знаючи про це з повідомлень ОДПУ СРСР, керівники країни вирішили блокувати пересування голодуючих селян. 22 січня 1933 р. партійним і радянським організаціям, органам ОДПУ було розіслано директиву, підписану Сталіним і В. Молотовим. У ній, зокрема, зазначалося: «...негайно арештовувати “селян” України та Північного Кавказу, які проникли на Північ, і після того, як будуть відібрані контрреволюційні елементи, оселяти решту на місця їхнього проживання». Відповідно до директиви на залізничних станціях республіки повністю припинили продавати квитки на потяги. Транспортні відділи ГПУ відповідали за повернення селян-втікачів. Практично одночасно було вирішено в лютому очистити залізничний транспорт від «антирадянського елементу», що передбачало депортацію на Північ всіх виявлених «куркульських, петлюрівських та інших антирадянських контрреволюціонерів»⁶³.

Внаслідок цих операцій, за відомостями ОДПУ СРСР з 22 квітня 1933 р., було 258,401 затриманих, 230,633 повернутих на місце проживання, 8,743 – засуджених, 6,196 - у фільтраційних таборах, 2,823 - заслані в Сибір, 725 - надіслані до Казахстану (до концтаборів), звільнених - 9,282. З України затримали 37,924 особи, з них повернули до місця проживання - 34,433, залучили до судової відповідальності - 300, до Казахстану надіслали - 579, звільнили - 2,612⁶⁴.

Наприкінці січня 1933 р. стало зрозуміло, що Україна знов не виконує плану хлібозаготівель. Наростання голоду та новий закрут надзвичайно важкої соціально-економічної кризи посилили незадоволення Сталіна керівниками республіки. 24 січня Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення «Про зміцнення парторганізацій ЦК КП(б)У», в якому відзначалося: «ЦК ВКП(б) вважає dokonаним, що парторганізації України не впорались із покладеним на них партією завданням організації хлібозаготівель і виконання плану хлібоздачі, незважаючи на триразове скорочення і без того скороченого плану. ЦК ВКП(б) вважає, що основними областями, які вирішують долю сільського господарства України і які треба насамперед зміцнити, є Одеська, Дніпропетровська та Харківська області». На посаду першого секретаря Одеського обкому партії призначили Є. Вегера (першого секретаря Кримського обкому ВКП(б)); Дніпропетровського – Хатаєвича; Харківського – Постишева (призначався другим секретарем ЦК КП(б)У, одночасно залишався секретарем ЦК ВКП(б))⁶⁵.

Таким чином, Сталін узяв під особистий контроль ситуацію в Україні. Як показали наступні події, Постишев контролював всі дії не лише українського керівництва, а й першого секретаря ЦК КП(б)У Косіора, члена Політбюро ЦК ВКП(б). У першій половині 1933 р. на прохання Постишева в Україну було надіслано понад 100 відповідальних партійно-радянських працівників з різних регіонів СРСР. Спираючись на їхню підтримку, він здійснив серйозні кадрові перестановки в управлінських структурах республіки. Чимало усунутих з посад працівників, серед яких було багато представників із Західної України, репресували.

Постишев на пленумі ЦК КП(б)У (8-11 червня 1933 р.) звинуватив цих людей у тому, що вони насаджували «культуру націоналістичну, шовіністичну, буржуазну культуру Донцових, Єфремових, Грушевських...». В їхніх руках опинилася справа українізації, і вони, стверджував Постишев, прикривали свою «шпигунську, диверсійну» діяльність гаслом «соборної України», а також «широкою спиною» одного з найстаріших членів Політбюро ЦК КП(б)У Скрипника⁶⁶.

Критикували Скрипника провокаційно відверто та брутално після 23 лютого 1933 р., коли відбулась його остання особиста зустріч зі Сталіним. Скрипник пробув у кабінеті Сталіна 40 хвилин⁶⁷. Ми не знаємо, про що йшла розмова. Але по цій зустрічі Постишев доклав максимум зусиль, щоб ім'я Скрипника асоціювалося з помилковістю національної політики, яку українське керівництво провадило до певної міри самостійно. Політичне цькування Скрипника призвело до його самогубства.

Щоб подолати незадоволення і опір низових партійно-радянських працівників, Сталін ініціював «чистку» КП(б)У. До 15 жовтня 1933 р. її пройшли 120 тис. комуністів, з-поміж яких 27,5 тис. (23%) були «вичищені» як «класово-ворожі елементи». Впродовж десяти місяців 1933 р. ЦК КП(б)У надіслав в обкоми 233 нових працівники. На керівну районну роботу відрядили 1340 осіб. Призначено 278 нових секретарів райкомів (70% від загальної кількості).

На початку 1933 р. в республіці з'явилась паралельна до райкомів партії контролююча управлінська структура — політвідділи МТС. Постишев особисто затверджував начальників політвідділів, у переважній більшості військових політпрацівників. Була також запроваджена посада заступника начальника політвідділу МТС з ДПУ. Основним завданням політвідділів та органів радянської держбезпеки УСРР стала «чистка класово-ворожих елементів». Розмах репресивних заходів, здійснених ними в 1933 р., величезний. Постишев особисто ініціював і контролював «політичні перевірки» керівного складу різних управлінських структур в

Україні. Найбільші «досягнення» відзначалися на нижчих щаблях управлінських структур. Постишев на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У заявив про те, що з низових радянських установ «вичищено» близько 40 тис. працівників. До XII з'їзду КП(б)У (18–23 січня 1934 р.) у республіці було замінено 60% голів райвиконкомів і 60% голів сільрад⁶⁸.

Отже політика керівництва Компартії наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. спровокувала голодомор 1932-1933 рр. – величезну гуманітарну катастрофу в історії людства XX ст., під час якої прями втрати населення України складали від 3,5 до 4,0 млн. осіб. Додамо до цієї статистики значну кількість загиблих від голоду українців в РРФСР, зокрема на Кубані. Зрозуміло, що, не дивлячись на проблеми демографічної статистики, потрібно шукати шляхи для наукових підрахунків втрат українського населення в регіонах Росії.

Принагідно зауважимо, що аналіз документів вищих органів влади та управління СРСР та УСРР беззаперечно свідчить, що Сталін і група його прибічників використала голод, спровокований їх політикою колективізації та розкуркулення, у політичних цілях. По-перше, комплекс заходів щодо вилучення хліба та продовольства, який застосовувався керівництвом Компартії в українському селі, націлювався не лише на створення великих державних запасів збіжжя, але й на злам опору українського суспільства політичному курсу. Якщо неупереджено вивчати сенс цих заходів, стає зрозуміло, що Сталін та його соратники в умовах голодомору здійснювали масові репресивні акції проти українців в УСРР та в СРСР.

По-друге, вчені з різних країн світ заявляють, що після смерті В.Леніна Сталін, відповідно до своїх уявлень, будував радянську систему влади та управління⁶⁹. Характерною ознакою системи була зростаюча роль лідера/вождя, який від кінця 1929 р. - початку 1930 р. - визначав пріоритети у політичному курсі. Антидемократична влада, що на той час переростала на тиранію (якщо не деспотію), дозволяла «вождю» перекладати провину за помилки у здійсненні політиці на соратників, або управлінців нижчих ланок управління в країні. Зокрема, на керівництво УСРР. Якщо хоча б схематично реконструювати логіку Сталіна, стає зрозумілим, що він намагався «зняти» з себе відповідальність за політичний курс, що здійснювався в Україні, звинувачуючи українських посадовців у політичних помилках та невмінні управляти республікою. Логічно слідував висновок про персональну зміну керівників УСРР, а також необхідність встановити більш чітку структуру контролю за управлінням Україною. Це означало, що в умовах глибокої соціально-економічної кризи, породженої політикою колективізації та розкуркулення, Сталін провокував кризу у відносинах центру влади в Кремлі з субцентром влади в Харкові з метою внести зміни в систему управління СРСР.

Сенс будь якої політичної кризи - у конфлікті мотивів та інтересів людей, а також структур, які беруть у ньому участь. Висловимо припущення, що Сталін навмисно зосереджував важелі управління УСРР у своїх руках, долаючи субцентр влади з метою збереження та посилення власної влади. У контексті сталінської логіки підкреслимо кілька особливостей його політичних дій. В Україні репресивні акції проти населення здійснювали особисто найближчі соратники Сталіна: працювали хлібозаготівельні комісії на чолі з Молотовим, Кагановичем, Постишевим. Це не означає, що управлінські структури УСРР, починаючи з республіканського рівня й закінчуючи сільськими партосередками та сільрадами, не брали участі у

репресіях. Але для нашої теми безпосередня участь в них вищих політичних керівників СРСР має особливе значення: вони не тільки віддавали команди, але особисто брали участь у тих чи інших формах нищення людей.

Крім того, призначення Постишева другим секретарем ЦК КП(б)У та його наступні дії щодо контролю за поведінкою керівництва УСРР, зокрема Косіра, який був членом політбюро ЦК ВКП(б), створили безпрецедентний випадок в радянській управлінській системі. Другий секретар республіканської Компартії відповідав особисто перед Сталіним за ситуацію в республіці. Це переконливе свідчення, що Сталін перебрав на себе контроль за управлінням Україною. Ще один доказ цього – звинувачення Сталіна та політбюро ЦК ВКП(б) на адресу Скрипника у неправильній національній політиці. Після від'їзду з України Кагановича в 1928 р. саме Скрипнику Сталін надав право тлумачити та здійснювати національну політику в Україні. Проте з кінця 1932 р. Сталін персонально контролював національну політику в Україні. Недарма Постишев надсилав Сталіну для редагування усі постанови пленумів ЦК КП(б)У, що стосувалися національної політики⁷⁰.

Сталін знав про масштаби репресій проти української інтелігенції та працівників управлінських структур республіки. «Політичні перевірки» і репресивні «чистки» охопили всі щаблі республіканських управлінських структур, набувши особливого розмаху в колгоспах, радгоспах і МТС. За нашими приблизними підрахунками їх зазнали понад півмільйона людей, сотні тисяч потрапили до категорії «класово-ворожих елементів»⁷¹.

Ю. Шаповал справедливо зауважив, що у 1932-1933 рр. Україна перетворилася на полігон сталінських репресій⁷².

У республіці відбулась справжня «кадрова революція» (вислів Й.Сталіна). Надіслані з різних міст СРСР та з Червоної Армії комуністи заповнили керівні посади в управлінських структурах УСРР, встановили контроль над ситуацією на місцях.

Наведені вище особливості політики керівництва Компартії в Україні на інституційному рівні відбивали процес знищення владних повноважень субцентру влади Компартії в УСРР, перетворення УСРР на союзну республіку, керівництво якої мало вкрай обмежені управлінські функції. Відбулось ще більше зосередження влади в політбюро ЦК ВКП(б), а всередині цього владного центру – у Сталіна, який перетворився не тільки на диктатора, а й на деспотичного тирана.

Відомі нині факти свідчать, що дії Сталіна та його групи в Україні наприкінці 1932 – на початку 1933 рр. були надзвичайно жорсткими, вкрай репресивними. Можливо, що Кремль на прикладі України демонстрував партійно-радянській структурі управління усього СРСР та суспільству, що їх чекає у випадку непокори та опору політичному курсу. Зрозуміло, що подальші дослідження голоду 1932-1933 рр. в різних регіонах Російської Федерації нададуть можливість більш чіткого уявлення про специфічність політики керівників СРСР в Україні та, взагалі, на теренах велетенської за простором держави. Утім, зауважимо, що в Україні та на Кубані голод з мільйонними жертвами супроводжувався наприкінці 1932 - на початку 1933 рр. арештами десятків тисяч людей, депортаціями тисяч - до концтаборів, розстрілами більш семисот осіб, здійснювалися політичні чистки управлінських структур, переслідувався український націоналізм та українська інтелігенція. Пояснити в комплексі такі дії лише масштабами України у межах СРСР, особливою

жорстокістю керівників УСРР та ДПУ республіки, як це роблять окремі історики, неможливо. Потрібно шукати нові неупереджені, об'єктивні та логічно незаперечливі концептуальні підходи.

¹ Поняття «субцентр влади» уведено до наукового обігу в українській історіографії стосовно 1920-1930-х рр. С.В. Кульчицьким. Хоча історик не розкрив сенс цієї дефініції, політичні науки дають підстави вважати, що партійно-радянський центр влади в Україні мав певні владні та управлінські повноваження, що делегувались йому з Кремля, від партійно-радянського центру РСФРР, а потім СРСР. В різні часи радянської влади повноваження змінювались в залежності від історичних процесів та стосунків між лідерами РКП(б)-ВКП(б) та керівниками радянської України.

² Колективізація і голод на Україні, 1929-1933. – К., 1993. – С. 10; Івницький Н.А. Голод 1932-1933 гг.: хто винуват?// Судьбы российского крестьянства. – М., 1996. – С. 334. «Валовий збір» - це статистичне визначення щорічного виробництва сільськогосподарської продукції з усієї площі засіву у вазі (пудах – 16 кг або тонах). Визначення відбувалося шляхом замірів врожайності при дозрівання культур або після їх первинної переробки (наприклад, молотьби зернових). За методик оцінки валового збору, що існували у 1930-х рр., мова може вестися лише щодо приблизних оцінок.

3 Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 121. Г. Петровський знав, що в Україні зберігаються державні запаси збіжжя, але ними розпоряджався Комітет резервів СРСР на чолі з головою Держплану СРСР В. Куйбишевим та його заступником, головою ОДПУ СРСР Г. Ягодою. На 1 січня 1932 р. державні резерви збіжжя в СРСР, зосереджені в основному у Непорушному фонді (Непфонд) і Мобілізаційному фонді(Мобфонд) досягли 2,033 млн. тонн. Керування фондами здійснював Комітет резервів СРСР. Якщо одна тонна зерна забезпечувала нормальний хлібний раціон для трьох людей впродовж року, то державні резерви могли прогодувати хлібом до нового врожаю 1932 р. близько 12-13 млн. осіб. Див.: Davies R. W., Tauger M. B., Wheatcroft S. G.. Stalin, Grain Stocks and the Famine of 1932–1933 //Slavic Review.— V. 54, No 3 (Fall 1995).— P. 650.

⁴ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). – Ф. 17, оп. 3, спр. 876. – Арк. 1.

⁵ Там само. Текст телеграми міститься у протоколі засідання політбюро ЦК ВКП(б).

⁶ Там само. – Оп. 3, спр. 877. – Арк. 10.

⁷ Там само. – Арк. 39.

⁸ У даному випадку варіант – угода між СРСР та іншими країнами на експорт зерна.

⁹ Там само. – Оп. 162, спр. 12. – Арк. 108-109. Рішення політбюро ЦК ВКП(б) оформлене опитом за 23 квітня 1932 р. Телеграма В. Чубаря може бути датована 19-22 квітня 1932 р. Тексти рішення та телеграми міститься в так званій «особій папці» Політбюро ЦК ВКП(б) .

¹⁰ Таугер М.Б. Урожай 1932 года и голод 1933 года // Судьбы российского крестьянства. М., 1996. С. 313.

¹¹ Централізоване постачання відбувалося за так званими списками (1, 2, 3, 4). Наприклад, перший список передбачав 600 грамів хліба в день та обмежену кількість продуктів, які отримували на місяць, четвертий список – 200 гр. В радянській системі продовольство отримували в залежності від соціального статусу за різними списками: партійно-радянські працівники, співробітники каральних органів, військовослужбовці, робітники, працівники МТС, вчителі, лікарі і т.д. Так званий контингент таких осіб безперервно розширювався, що свідчило про нездатність держави централізовано забезпечити продовольством населення.

¹² 23 квітня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло опитом постанову, в якій, зокрема, йшлося: «5. Надіслати ЦК ВКП(б), т. Сталіну таку телеграму: «План постачання Донбасу, металургії, воєнних будов провадиться лише за рахунок розбронювання неп фонду, бо ніяких інших ресурсів у нас немає. Розбронювання провадиться з великим затягуванням і маленькими порціями. Це утворює серйозні перебої в постачанні Донбасу і інших промислових центрів, 25 тисяч тон, що їх днями розброніювано, задовольняють нас тільки на кілька днів. Потрібно заздалегідь забезпечити безперебійне постачання робітників до першого травня й на перші 4-5 днів травня. Просимо ваших вказівок комітету резервів про негайне розбронювання ще 25 тисяч тон жита, пшениці. 6. Командирувати тов. Чубаря до Москви з питання про хлібні ресурси України на II-й квартал». Див.: ЦДАГОУ. Ф. – 1, оп. 6, спр.236. – Арк. 8-9. Процедура прийняття постанов опитом передбачала, що члени та кандидати у члени політбюро ЦК КП(б)У отримували від співробітників особливого сектору ЦК проект постанови та спеціальний бланк, на якому залишали резолюцію «так» або «ні», а також свій підпис.

- ¹³ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 147-148.
- ¹⁴ Чорні жнива: Голод 1932-1933 рр. у Валківському та Коломацькому районах Харківщини. – К., 1997. – С. 72.
- ¹⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 6, спр. 236. – Арк. 105-107; РДАСП. – Ф. 17, оп. 3, спр. 886. – Арк. 11.
- ¹⁶ Там само. – С. 206-215
- ¹⁷ Там само. – С. 22.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Письма И.В. Сталина В.М. Молотову. 1925-1936 гг. – М., 1995. – С. 241-242. Підкреслення у листі зроблені Сталіним.
- ²⁰ Сталин и Каганович. Переписка. 1931-1936 гг. – М., 2001. – С. 210.
- ²¹ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 186-187, 190.
- ²² Нескладні підрахунки показують, що така кількість збіжжя могла прогодувати протягом року 15-17 млн. осіб.
- ²³ Сталин и Каганович. Переписка. 1931-1936 гг. – М., 2001. – С. 219.
- ²⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів. Конференцій і пленумів ЦК. 1918-1941. – Т.1. – К., 1976. – С. 750-752.
- ²⁵ Керівництво КП(б)У, за статутом ВКП(б), діяло на правах обласного комітету компартії, так само, як в регіонах Росії, де чисельність обласних парторганізацій була в десятки разів меншою.
- ²⁶ Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933. / За ред. В.Васильєва, Ю.Шаповала. – К., 2001. – С. 152-154.
- ²⁷ Івницький Н.А. Голод 1932-1933 гг.: хто винуват? // Судьбы российского крестьянства. – М., 1996. – С. 355. Російський історик М.О. Івницький знайшов документ про це в 1960-х рр., коли йому дозволили працювати з матеріалами політбюро ЦК ВКП(б) за 1930-ті рр. Нині ці матеріали зберігаються в Архіві Президента Російської Федерації. Оскільки документи не розсекречені, посилання на них в цитованому джерелі не наведені. Згадка про цю заяву В.Молотова міститься в іншій книзі, але теж без чіткого посилання. Див.: Репрессивная политика советской власти в деревне 1928-1933 гг. – М, 2000. – С. 296.
- ²⁸ М. Рютін – член більшовицької партії з 1914 р. У 1930 р. кандидат у члени ЦК ВКП(б), розповсюдив серед партійних чиновників звернення «До всіх членів ВКП(б)», в якому звинуватив Сталіна в узурпації влади. Розробив ідеологічну платформу «Сталін та криза пролетарської диктатури», що розповсюджувалася у колах партійного апарату. Стверджував, що Сталін – зрадник ленінських ідеалів, наполягав на відстороненні Сталіна від влади в компартії. 1932 р. його заарештували, звинуватили у створенні контрреволюційної організації «Союз марксистів-ленінців» з метою боротьби з радянською владою. За справою, що розгорнула колегія ОДПУ СРСР за ініціативи Сталіна 1932-1933 рр., до карної відповідальності у позасудовому порядку залучили понад 30 осіб, серед них колишні високопосадовці компартії – Л.Б. Каменев та Г.С. Зинов'єв. У 1937 р. Рютіна знову звинуватили та засудили до розстрілу. Див.: Реабилитация: Полит. процессы 30-50-х годов. – М., 1991. – С. 92-104.
- ²⁹ Сталин и Каганович. Переписка. 1931-1936 гг. – М., 2001. – С. 235-236; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – С.258.
- ³⁰ Автономна Молдавська соціалістична радянська республіка була створена в жовтні 1924 р. у складі УСРР.
- ³¹ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы: В 5 томах. – М., 2001. – Т.3. – С. 421; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – С.259.
- ³² Сталин и Каганович. Переписка. 1931-1936 гг. – М., 2001. – С. 243.
- ³³ Там само. – С. 245.
- ³⁴ Там само. – С. 235, 240-241, 245-246, 249, 260.
- ³⁵ Там само. – С. 273-274.
- ³⁶ Докладніше див.: Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997.
- ³⁷ Сталин и Каганович. Переписка. 1931-1936 гг. – М., 2001. – С. 274.
- ³⁸ Там само. – С. 283.
- ³⁹ РДАСП. – Ф. 81, оп. 3, спр. 99. – Арк. 145-151, 170-171.
- ⁴⁰ Там само. – Ф. 17, оп. 3, спр. 900. – Арк. 34; оп. 2, спр. 500. – Арк. 26.
- ⁴¹ Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936 г. – М., 2003. – С. 340.

⁴² Там само. - Оп. 3, спр. 904. - Арк. 11.

⁴³ Там само. - Ф. 82, оп. 2, спр. 141. - Арк. 12–16, 18; ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 6, спр. 237. - Арк. 177.

⁴⁴ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.— К., 1990.— С. 250–261

⁴⁵ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. - К., 2003. - С. 96.

⁴⁶ Реабилитация: Как это было. Март 1953 – март 1956 гг. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. - М., 2000. - С. 76 – 77.

⁴⁷ Podkur R. Rozsekrechena pamiat: Golodomor 1932-1933 rokiv v Ukraini v dokumentakh GPU-NKVD [Declassified Memory: The Holodomor of 1932-1933 in Ukraine in GPU-NKVD Documents] // Golodomor Studies. - Winter-Spring 2010. - Vol. 2. - N 1. - P. 150.

⁴⁸ Див.: Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр. / За ред. В.Васильєва, Ю. Шаповала. - К., 2001. - С.248-307.

⁴⁹ Осколков Е. Голод 1932–1933 гг. в зерновых районах Северо-Кавказского края //Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки: Міжнар. наук. конф. Київ, 9–10 верес. 1993 р.: Матеріали.— К., 1995.— С. 120.

⁵⁰ «Саботажники» - особи, іноді члени компартії, які відмовлялися виконувати або виконували без зятятості рішення керівництва компартії, чинили опір насильницькій колективізації, розкуркуленню, вилученню хліба. Ця дефініція, вигадана лідерами ВКП(б), дозволяла будь-яку людину, без зауваження на її соціальне походження (що важливо в практиці комуністичного режиму), оголосити «контрреволюціонером». На мій погляд, термін «саботажник» - це інструменталізоване радянськими комуністичними лідерами поняття, яке для них слугувало певним логічним містком переходу від поняття «класовий ворог» до широкого за сенсом поняття «ворог народу».

⁵¹ РДАСПІ. - Ф. 17, оп. 3, спр. 910. - Арк. 3; спр. 911. - Арк. 11.

⁵² У даному випадку «українізація» – складова політики коренізації радянського комуністичного режиму в союзних республіках СРСР (крім РРФСР), проголошена 1923 р. Передбачала активну підтримку розвитку української мови та культури з боку радянської держави, виховання та висування місцевих українських партійно-радянських працівників на відповідальні посади в управлінській системі з метою легітимації комуністичного режиму в Україні. Породила сподівання частини українських інтелектуалів на можливість співробітництва з радянською владою в Україні. Від другої половини 1920-х рр. українізація викликала побоювання з боку керівництва СРСР та УСРР щодо небажаного для нього зростання національних почуттів та свідомості українців. Поступово згорталася до кінця 1930-х рр. Супроводжувалася запеклими суперечками у комуністичному керівництві щодо її темпів та форм, по відношенню до українських інтелектуалів – масштабними політичними репресіями.

⁵³ Кубанська Рада – політична організація Кубанського козачого війська, створена у квітні 1917 р. Боролася проти радянської влади. 28 січня 1918 р. на землях колишньої Кубанської області проголосила незалежну Кубанську Народну Республіку. Кубанська Рада припинила існування у 1920 р. У грудні 1926 р. перепис населення СРСР засвідчив, що у Краснодарському краї мешкали 103 тис. українців (84% населення), Таганрозькому окрузі – 192 тис. (72%), Кубанському окрузі – 915 тис. (62%).

⁵⁴ М. Скрипник дозволяв собі робити у закордонних газетах заяви про те, що УСРР є самостійним членом СРСР, українізація має здійснюватися рішучими засобами, а усі, хто не розуміє цього, розглядатимуться як «контрреволюціонери» та «вороги радянської влади». За його ініціативи українізацію поширили на території кількох регіонів Росії, запровадив там україномовне шкільництво, пресу, постачання української літератури. Скрипник виступив з низкою статей, в яких закликав до рішучої українізації регіонів Росії, де компактно проживали українці, з подальшим приєднанням їх до УСРР.

⁵⁵ Голод 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упорядник Пиріг Р.Я. - К., 2007. - С. 480.

⁵⁶ Див.: Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / Упор. В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін, О. Стасюк, Ю.Шаповал. - К., 2007.

⁵⁷ ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 1, спр. 413. - Арк. 42–43.

⁵⁸ Це вже відзначав американський історик Террі Мартін. Див.: Martin T. The Origins of Soviet Ethnic Cleansing //The Journal of Modern History.— 1998.— № 70 (December).— P. 844–846.

⁵⁹ Див.: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934).— К., 1999.— С. 79–80.

⁶⁰ РДАСПІ. Ф. 17, оп. 3, спр. 912. - Арк. 54.

⁶¹ РДАСПІ. - Ф. 17, оп. 2, спр. 514, вип. I. - Арк. 9, 12–12 об., 33–34 об., 42–43, 50 об.– 52; вип. II. - Арк. 3–3 об., 4 об.–9 об., 17 об.–20.

-
- ⁶² М. М. Скрипник відповіла, що коли М. О. Скрипник виступить з такою критикою Сталіна, то вона викинеться з вікна, покінчить життя самогубством. Можливо, саме ця погроза зупинила Скрипника. Див.: Советское руководство. Переписка. 1928–1941 гг.— М., 1999.— С. 244.
- ⁶³ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939: Документы и материалы. В 5-ти тт. / Т. 3. Конец 1930 – 1933 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М., 2001. – С. 634-635.
- ⁶⁴ Famine in the USSR. 1929-1934. New Documentary Evidence / Historical Essay: Viktor Kondrashin, DVD, 2009. – С. 83
- ⁶⁵ РДАСП. - Ф. 17, оп. 3, спр. 914. - Арк. 13.
- ⁶⁶ ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 1, спр. 413. - Арк. 43.
- ⁶⁷ Див.: Ист. архив.— 1994.— № 6; 1995.— № 2–6; 1996.— № 2–6; 1997.— № 1; 1998.— № 4.
- ⁶⁸ ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 1, спр. 421. - Арк. 165; спр. 436. - Арк. 474.
- ⁶⁹ Див.: Хлевнюк О.В. Политбюро: механизмы политической власти в 1930-е годы. М., 1996. Інші видання цієї книги: О. Khlevniouk. Le Cercle du Kremlin. Staline et el Bureau politique dans les années 1930: les jeux du pouvoir. Paris, Le Seule, 1996; Oleg W. Chlewnjuk. Das Politburo. Mechanismen der politischen Macht in der Sowjetunion der dreißiger Jahre. Hamburger Edition, 1998. Грегори П. Политическая экономия сталинизма. М., 2006. P. Gregory. The Political Economy of Stalinism: Evidence from the Soviet Secret Archives. New York: Cambridge University Press. 2004.
- ⁷⁰ Проекти постанов пленумів ЦК КП(б)У з правкою Сталіна зберігаються у фонді Сталіна в РДАСП. Див.: РДАСП. - Ф. 558 - Сталін (Джугашвілі) Йосиф Вісаріонович (1878-1953).
- ⁷¹ Детальніше див.: Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр. / За ред. В.Васильєва, Ю. Шаповала. – К., 2001. – С. 70-72.
- ⁷² Див.: Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – С. 254-267; Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи і події в контексті важкої історії. – К., 2001. – С. 19-53.